

A természettudomány tanításának új erkölcsi feladatai

A korábbi évezredekben, évszázadokban a szociális és technikai fejlődés lassú és néhány generáción keresztül észrevehető volt.

Az ókori tudósok az öreg és bölcs klasszikus írókat olvasták és értelmezték. A birodalmi dinasztiák Isten kegyelméből „örök érvényű” birodalmakon uralkodtak. Az uralkodók és hívők legfőbb célja a halhatatlanság volt. Az idő - akkor úgy tűnt - nem telik.

Ebben a korban az emberek örök érvényű modelleket gyártottak, hogy megérthessék azt a világot, amelyben élnek. Az ember modellje a szobor volt. Az időtálló művészeti ágak – a szobrászat és az építészet – az örökkévalóság megvalósítása iránti vágyat fejezték ki. Az időtálló természettudományokat, mint a geometriát és a merev testek statikáját, az emberi környezetben való tájékozódásra fejlesztették ki. A mozgás törvényen kívüli volt, a változást veszedelmesnek tekintették, az időt pedig egy olyan kellemetlen fogalomnak, amelyet ki kellett küszöbölni a világ sorából. A szakmát a szülőket utánozva sajátították el. A fiatalok számára az apa volt a legfőbb tekintély. Az erkölcsi törvényeket márványba vésték.

Galilei azonban kimondta: „Eppur si muove!”, s 500 évvel ezelőtt a változás érzékelhetővé vált. Kolumbusz felfedezte az Új Világot. A barokk ízlésnek megfelelően a mozgás már gyönyörű. A korszakra jellemző művészeti ágak, a zene és a színház, az Új Kor szellemét fejezték ki. A változás divatossá vált: Marx osztályharcokról és forradalmakról írt, Toynbee új határok szükségességét hangsúlyozta. Még az egyház reformációja is bekövetkezett. A newtoni dinamika és a darwini evolúció vette át az időtálló természettudományok helyét. A gőzgép új modellként szolgált az embernek, amint az üzemanyagot mozgássá alakította. A gépek készítéséhez szükséges szén és acél fontosabbá vált az aranynál és a márványnál is. Az arkhimédészi statikus erő helyett az energia lett a központi fogalom, a háborúk nem az aranyért, hanem az olajért törtek ki.

Az ipari forradalom mozgásba hozta a társadalmat: az emberek a farmokról a gyárakba mentek, a falvakból a városokba. Az apák utánzása és tisztelete nem volt elegendő többé. A társadalom feltalálta az iskolát, ahol naprakész tudást tanítottak. Így a felnövekvő új nemzedék szemében az apa helyett a tanár lett az új tekintély. Az idő, amely a gőzgép (Watt, 1765) és a gőzmozdony (Stephenson, 1825) feltalálása, az elektromágneses indukció felfedezése (Faraday, 1831) és a váltakozó áram energia továbbítására való felhasználása (Zipernowsky, 1885), a telegráf (Morse, 1821) és a lakossági telefonközpont kifejlesztése (Puskás, 1879) között eltelt két generációt ölelt fel, alkalmat adva az iskoláknak arra, hogy az új tudományos és technikai elképzeléseket beviessék az osztálytermekbe, a fiatal generáció gondolkodásába.

Az iskolai oktatás kötelezővé vált. Az iskolai órarendek azonban a tizenkilencedik századhoz ragaszkodtak. Mechanikát, geometriai optikát, elektromos áramot tanítottak fizikából, kémiai elemek összetételét (oxidáció és redukció) kémiából, változatlan biológiai fajokat és azok anyagcseréjét biológiából. A természettudományokat tanító tanárok nem beszéltek etikáról és szépségről, így a humanista és a nemzeti erkölcs a művészet, az irodalom és a történelem tanáraira maradt. A feladatok ilyen megosztása kétséges eredménnyel járt. Arthur Koestler szerint: „A közelmúltban több embert öltek meg ideológiai (nemzeti, faji, vallási) okok miatt, mint anyagi javakért.”

Aztán beköszöntött a huszadik század és nagyon eltért a korábbi évszázadoktól. A modern természettudomány és utódai, a fejlett technika felgyorsították a fejlődés ütemét évszázadokról évtizedekre. Az elektronok és a rádióhullámok a fejlődés fontosabb eszközeivé váltak, mint az arany vagy az acél. A nyers erő vagy a tárolt energia helyett az összegyűjtött információ adta meg az ipari termékek értékét. (És ennek negatív aspektusa, az entrópia a folyamatosan növekvő rendetlenséget és szennyezést mutatta.)

Felfedezték a neutron (Chadwick, 1932) és két éven belül a neutron láncreakció szabadalmaztatva lett (Szilárd, 1934); az atomreaktor működni kezdett (Chicago, 1942, Obninsk, 1946) és az atombombák felrobbantak (Hirosima és Nagaszaki, 1945).

A kvantummechanikával a szilárdtestek szerkezetét magyarázták (Wigner, 1942) és nagyon rövid időn belül feltalálták a tranzisztort (Bardeen, Wigner tanítványa, 1947); aztán a hordozható tranzisztoros rádiók a világ híreit otthonainkba hozták és nemzeti forradalmakat gerjesztettek még az írástudatlan beduinok között is, akik az újságokból nem tájékozódhattak.

Mechanikát, geometriai optikát, elektromos áramot tanítottak fizikából, kémiai elemek összetételét (oxidáció és redukció) kémiából, változatlan biológiai fajokat és azok anyagcseréjét biológiából. A természettudományokat tanító tanárok nem beszéltek etikáról és szépségről, így a humanista és a nemzeti erkölcs a művészet, az irodalom és a történelem tanáraira maradt. A feladatok ilyen megosztása kétséges eredménnyel járt.

Az elektronikus számítógépeket (Von Neumann, 1940-es évek vége) az e-mail követte (Kemény, az 1960-as évek eleje). Napjainkban már a szórakozás, a politika, a művészet, az üzlet a TV-n és az e-mailen keresztül a fény sebességét megközelítve jut el hozzánk.

Mindezen változások egyetlen emberöltő alatt következtek be! Nem csoda tehát, hogy a szülők és tanárok tisztelete lecsökkent. Elszökött gyerekek, magányos idősek, a hagyományos társadalmi rendszer ellen tüntető utcai graffitik, a vandalizmus, a terrorizmus és az értelmetlen iskolai gyilkosságok mind annak a konfliktusnak a megnyilvánulásai, amely a nyugati fiatalok szemében a tradicionális nevelés és a gyorsan változó technikai valóság között feszül: „Állítsátok meg a világot, ki akarok szállni belőle!”

A média, a politikusok és konzervatív népmozgalmak megdöbbenve vették tudomásul azt, hogy a nemlineáris fizika, a kvantummechanika, a molekuláris genetika, a nukleáris technika váratlanul betört a hétköznapokba.

A nemzeti erkölcsöt a sugárhajtású repülőgépek, a műholdas TV, az atomfegyverek, a ballisztikus rakéták befolyásolják. A szénérművek által okozott savanyú eső kipsztítja a környező országok fenyőerdeit, új feszültségeket teremtve nemzetek között.

Az egész világra vonatkozó erkölcs komoly kérdéseket állít manapság a fejlett országok elé. A CO₂ – amely a nehéziparból, az erőművekből, a szállításból, fosszilis üzemanyagok elégetéséből származik – felhalmozódik a légkörben és az éghajlat általános felmelegedését okozza. A túlzott párologtatás eredménye heves légmozgások és erdőtüzek a trópusokon, a víz globális körmozgásának megnövekedése és egyre nagyobb hőföldre terület és zónák, nagyobb hőmérséklet-ingadozások a mérsékelt égövben, ebből következően hurrikánok és árvizek az egész világon. Vajon egy nagy teljesítményű autó tulajdonosa érzi-e a felelősségét, amikor az árvizek ártatlan kisgyermekeket ölnek meg a messzi Bangladesben?

A szülői erkölcsnek megfelelően etetjük és tanítjuk gyermekeinket. De használunk hidrofluor-karbonokat is, mint például a freon a légkondicionálókban és a hűtőszekrényekben. Amikor ezek a molekulák kiszabadulnak, száz évig is megtalálhatók a légkörben, évtize-

dek alatt átjutnak a sztratoszférába és kilyukasztják az ózonpajzsot. Így az a freon, amit az 1960-as években a szülők használtak el, a napozó tizenévesekre nézve káros ultraibolya-sugárzást eredményezett az 1980-as években, ami ma, az 1990-es években abban nyilvánul meg, hogy a bőrrákos megbetegedések száma a huszonévesek körében megháromszorozódott. A légkör sorsa nem érdekli sem a politikusokat (akik csak a következő választásokra gondolnak), sem az üzletembereket (akik csak a költségvetési év végéig számolnak). Csakis a gyerekeket nevelő szülőknek és diákokat tanító tanároknak lényeges ez a kérdés.

A szexuális erkölcsöt sokkal nyíltabban befolyásolta a fogamzásgátló tabletták és aztán az AIDS terjedésének veszélye, mint bármilyen írott szabály.

A humanista erkölcs az egyén szabadságát hívatott figyelembe venni. Egy bárány sikerese klónozása – vagyis másolása –, Dolly megszületése heves támadásokat váltott ki a „humanistákból”, akik irodalmon és történelmen nevelkedtek, nem pedig molekuláris genetikán. A 21. század első nagy természettudományos vállalkozása a Human Genome Project (Emberi Genetikai Terv). Gondolkodjunk erről egy kicsit: ha mindenki ismeri saját genetikai ujjlenyomatát, fel tud készülni arra, hogy elkerülje azokat a speciális betegségeket, melyek megrövidíthetik az életét. Ez eddig nagyon jó, de ha a biztosító társaságok megtudják, hogy klienseiknek genetikai szempontból milyenek a kilátásaik, fel is emelhetik az életbiztosítás díját. Lehet, hogy fiaink és lányaink majd úgy választanak társat maguknak, hogy először egymás génjeit ellenőrzik? Lehet, hogy a még meg nem született kisbabákat majd mesterségesen eltávolítják, ha a génjeik nem felelnek meg az édesanyjuknak, ezzel a biológiai sokféleséget megszüntetve? De vajon ki mondhatja meg, hogy mi a jó vagy mi a rossz?

A humán tárgyakat tanító tanárok nincsenek felkészülve ezen új morális kérdések megvitatására, ők nem ezekre vannak felkészülve. Például az irodalomtanárt múlt századi regények elemzésére készítették fel; kevésbé felkészült a tegnapi esti TV show művészeti értékének megvitatására, még kevésbé arra, hogy megtanítsa az interneten való esztétikai és erkölcsi szempontok szerinti tájékozódást. A történelemtanárok jobban otthon vannak a 18. és a 19. században, mint a 20. és az eljövendő 21. században. Így a természettudományos oktatásnak kell felvállalnia azt a felelősséget, hogy a 21. század polgárainak erkölcsi nevelést nyújtson. De ahogy már említettük: az iskolai tantervet a 19. században állították össze és rögzítették.

Tehát miről tanuljunk?

- A matematikában: törtek összeadásáról vagy számítógépes nyelvről?
- A fizikában: a lejtő törvényszerűségeiről vagy az ózonlyukról?
- A kémiában: a kénsav előállításáról vagy a savanyú esőről?
- A biológiában: az oroszlánról vagy az AIDS-ről?
- A földtudományokban: nemzeti parkokról vagy az éghajlatváltozásokról?

Az iskolai örökség szerint az elsőt kellene választanunk, azonban az újságolvasó és TV-néző diákokat valószínűleg jobban érdekelné a második választás. A matematika a világ időtálló modelljét tanítja. A történelem múlt időben van: jól elmagyarázza, hogy az események miért történtek meg. A földrajz jelen időben van: jól megtaníttja, hogy hol vannak az országok jelenlegi országhatárai és fővárosai. A fizika jövő időben van: célja előre jelezni bizonyos dolgok bekövetkezését. Ez az, ami miatt a természettudomány lényeges a mai gyorsuló világunkban élő emberek számára. *Gábor Dénes*, magyar–brit Nobel-díjas így ír a „Kitalálni a jövőt” című könyvében: „Mózes megmutatta népének az ígért földjét, de aztán negyven évig a pusztában vezette őket, míg egy másik, értékesebb generáció fel nem nőtt. Ma is negyven évbe telhet egy olyan új generáció kinevelése, amely a fejlett technikának köszönhetően már könnyebben élhet, de meg kell találnunk a pusztát alkalmasabb megfelelőjét. Az információs technika jelenlegi szintjén ennek az időnek rövidebbnek kellene lennie – pusztán annyi időnek, hogy kiképezhessék a tanárokat, a ta-

nárok pedig a dolgozók első generációját. Nem a fiatalok nevelése a lassú, hanem a politikai vezetőké.”

A történelem felgyorsul a modern technikának köszönhetően. Mózessel ellentétben nekünk nincs negyven évünk arra, hogy megoldjuk az emberiség problémáit. A tudományos laboratóriumoktól a tanárképző intézményekig, addig, hogy iskolai tanárrá válhasson valaki, majd hogy a diákok által az osztályteremben elsajátított tudás később a felnőtt társadalomban realizálódhasson, túl hosszú az út. A társadalom, amely képes ezen változásokat felgyorsítani, a jövő században hatással lehet a világgazdaságra és a világtörténelemre.

Ez az a pont, ahol fontossá válik a tudós és a tanár közvetlen kapcsolata, a természettudományos kutatás és az iskolai oktatás közötti lerövidített út. „Egy újszülöttnak minden vicc új.” A tizenéveseket nem a hagyományok érdeklik, ők a jövő felé nyitottak. Ha úgy látják, hogy a természettudomány fontos a jövőjük formálása érdekében, azonnal figyelemmel kísérik, sőt még szüleik átnevelésére is hajlandóak. Hadd említsek egy speciális példát: a fiatalok magfizikai műveltségét.

Az irodalomtanárt múlt századi regények elemzésére készítették fel; kevésbé felkészült a tegnap esti TV show művészeti értékének megvitatására, még kevésbé arra, hogy megtanítsa az interneten való esztétikai és erkölcsi szempontok szerinti tájékozódást. A történelemtanárok jobban otthon vannak a 18. és a 19. században, mint a 20. és az eljövendő 21. században. Így a természettudományos oktatásnak kell felvállalnia azt a felelősséget, hogy a 21. század polgárainak erkölcsi nevelést nyújtson.

Hirosima és Nagaszaki emléke, Three Mile Island és Csernobil emléke nagyon nagy terhet ró az atomenergiára. De az etnikai konfliktusok sora és a felelőtlen diplomáciai magatartás több embert ölt meg a volt Jugoszláviában, mint a Hirosimára és Nagaszakira dobott bombák. A gázzal kapcsolatos szerencsétlenségek több ember halálát okozzák, mint a nukleáris balesetek. A szénipar (vagy a dohányzás) okozta levegőszennyezés évente százszor több embert öl meg, mint Csernobil utóhatása. De egy TV-riporternek nehéz megérteni, hogy egy grafit moderátoros, vízhűtéses reaktornak pozitív a visszacsatolása a hőmérséklet-változásra, míg a vízmódorált, vízhűtéses reaktornak negatív: leáll, ha túlfűtés miatt a víz moderátor elforr. A különbség hasonlít ahhoz a különbséghez, ami egy hordó benzin vagy egy hordó sör reakciója között van, ha egy meggyújtott gyufát dobunk bele.

Egy atomenergia-ellenes környezetvédő arra a kérdésre, hogy az atomerőművek helyett inkább koszos szenerőműveket használjunk-e, így válaszolna: Őrizzük meg az energiát! Szigeteljünk jól ablakainkat! De Észak- és Közép-Európában széles körben tapasztalták, hogy az olajválság után, amikor megerősítették a lakóházak szigetelését, a radon szintje a lakáson belül két- vagy háromszorosára is megnőtt. A mérsékelt övben a radon és származékai jelentik a lakosságra eső sugárzás fő forrását! (Magyarországon az évi radon dózis tízszer magasabb, mint a Csernobilból származó sugárterhelés volt 1996-ban, annak ellenére, hogy Csernobil csak néhány száz kilométerre van Budapesttől.)

Úgy gondolom, a levegőszennyezés és az általános felmelegedés éppúgy etikai probléma, mint a nukleáris fegyverkezés. Ezeket a problémákat megvitatjuk a tanárokkal. A tanárok ráébredtek: ha a jövőre vonatkozó általános felelősség kérdését tárgyalják meg fizika, kémia, földrajz és biológia órákon, akkor minden diák (még a leendő író, üzletember és politikus is) figyel, ami meggyőzi a tanárokat arról, hogy a nukleáris lefegyverzés, az energianyeresi lehetőségek, a CO₂ üvegházhatása természettudományos problémák, amelyeket még jelentőségelteljesebbé tesz a társadalommal való kapcsolatuk és a velük járó etikai felelősség. Egy nagyon sikeres tanári előkészítő alapján, amelyet *Tóth Eszter* vezetett,

15 000 magyar középiskolás diák mérte a radon koncentrációját egy éven keresztül a saját hálószobájában. Mikor egy izraeli pedagógus megkérdezte tőlük: „Mit tennétek, ha a közelben egy Csernobilhoz hasonló méretű nukleáris baleset történné?”, a diákok így válaszoltak: „Mégmérnénk a radioaktív csapadékot!”. Az 1998/99-es tél rendkívüli mértékben hideg, jeges és hóban gazdag volt Magyarországon. Ezen a télen a radonnövekedés meghaladta az 1986-os növekedést, ami Magyarországot Csernobil miatt érte. Ez az, amit azok a középiskolások megmértek és megértettek!

Szilárd Leó, a nukleáris láncreakció és az inhomogén nukleáris reaktor feltalálója születésének centenáriuma indult el a Szilárd Leó Tanulmányi Verseny, amely a diákok nukleáris problémákkal kapcsolatos felkészültségét vizsgálja. A győzteseket szívesen várják az egyetemeken, ahol nem kell felvételi vizsgát tenniük. Évről évre több száz középiskolás vesz részt a versenyen és próbál választ találni olyan trükkös (fizikai? technikai? gazdasági? társadalmi?) magfizikai kérdésekre, melyek még néhány professzor számára is túl nehezek lennének. Például az egyik elméleti kérdés a következő volt:

Mi keletkezik, ha két ${}^2\text{H}$ atommag energetikailag kapcsolatba kerül? ${}^4\text{He}$, ${}^4\text{He}+\gamma$ vagy ${}^3\text{He}+\text{neutron}$? (A válasz: alapállapotban a ${}^4\text{He}$ egyedüli keletkezése az energia és impulzus megmaradás miatt tiltott. A gerjesztett ${}^4\text{He}$ megszabadulhatna a többletenergiájától egy foton kisugárzásával, de az elektromágneses reakciók viszonylag lassúak. Így a ${}^3\text{He} + \text{n}$ végállapot a leginkább valószínű az erős magkölsönhatások miatt).

Egy gyakorlati probléma a következő volt: Gyűjts össze annyi radioaktív anyagot az osztályteremben, amennyit csak tudsz és egy detektor segítségével mérd meg a felezési idejét, amilyen pontosan csak lehet! (Megoldás: az urán jelen van a talajban és az építőanyagokban. Az U Ra Rn gáz aktív bomlástermék bomlási lánc a levegőben pozitív fémionokat hoz létre, amik a szálló porba ragadnak. A por részecskéi egy szűrőn át porszívó segítségével 20 perc alatt radioaktív mintaként összegyűjthetők. Porossá téve a levegőt a hatékonyság növelhető. Vagy fújjunk fel egy léggömböt, majd dörzsöljük meg hajjal. A negatívan feltöltött léggömb magához vonzza a szálló pozitív ionokat. 30 perc után kiengedhetjük a levegőt a léggömbből, az leereszt és aktivitása mérhető.)

A közelmúltban végzős középiskolai diákok egy statisztikusan jelentős hányadát kérdezte *Papp Katalin*, vajon hogyan oldaná meg a háztartások növekvő energia szükségletének problémáját. A lehetőségek a következők voltak: szénérőmű, olaj és gáz, atomenergia, vízenergia, biomassza (növényekből származó energia), import vagy megszorítások. A diákok óriási hányada az atomenergiát választotta. Ez az eredmény nagyban különbözik attól az „általános” nézettől, melyet az újságokból, a médiából és a parlamentből ismerhetünk.

A természettudományos órák általában is nevelhetnek a polgárságra. Az ezredfordulón meg kell vitatnunk az iskolai természettudományos oktatás erkölcsi vonatkozásait. Hadd ismételjem meg az állításumat: egy demokratikus társadalomban az embereknek érteniük kell a jövőt. Ezért a társadalomnak kell döntéseket hoznia. A polgároknak meg kell érteniük a problémákat, etikai felelősséggel kell mérlegelniük és rá kell erőltetniük döntéseiket a politikusokra. Nem adhatunk végleges választ a századfordulón felmerülő összes kérdésre. A jövőendő generációknak kell megérteniük és formálniuk saját jövőjüket. Tanítványaink, gyerekeink és unokáink lesznek a 21. század döntéshozó polgárai. Meggyőződésem, hogy az olyan aktuális problémák, mint amilyen például az ember által okozott éghajlatváltozás, csakis az oktatás segítségével oldhatók meg.